

Memòria, història i política

Albert Balcells

¿Quines són les relacions entre memòria i història? ¿En què s'assemblen i en què es diferencien? ¿Són coincidents o són oposades? ¿En quina mesura depenen l'una de l'altre? Albert Balcells ressegueix aquests qüestions per tal de treure'n l'entrellat i proposar una construcció de la memòria basada en la pluralitat, la diversitat i uns valors compartits, sense deixar de banda, però, la denúncia de les injustícies del passat.

Entenem per memòria no la suma inviable de memòries individuals, sinó l'imaginari tramès del passat col·lectiu que dona identitat compartida. Entenem per història la literatura generada pels historiadors professionals i aficionats tant en monografies com en obres de síntesi.

En primer lloc cal advertir que tant la memòria com la història són selectives. El passat és irremissiblement mort i quan el rememorem amb un llibre o amb un monument, tant l'historiador que investiga en els arxius com l'autoritat o el col·lectiu que decideixen erigir una estàtua, seleccionen entre un munt de fets aquells que consideren significatius per al present.

Mentre que la memòria històrica vol commemorar per extreure'n una lliçó de cara al comportament present, la història cerca la seva credibilitat científica en un coneixement desinteressat, que sotmet cada fenomen i cada moviment del passat a la seva contextualització, comparació i relativització. La història no cerca un coneixement aplicat. Quan ho fa, esdevé propaganda política. Però l'historiador no fa la història per la història sinó des del present i per al present. Tota història, s'ha dit amb raó, fins i tot la més antiga i allunyada temporalment, és història contemporània. Parla sempre de problemes humans que, malgrat les grans diferències de mentalitat i cultura, ens interpel·len com a humans. Els resultats de la historiografia estan oberts des del punt de vista dels valors, la qual cosa no vol dir que la tasca de l'historiador sigui amoral, vol dir que no pretén ser edificant i certament la història crua no sol ser-ho en absolut, més aviat sol escandalitzar aquells que busquen exemplaritat en el passat. També la història lluita contra l'oblit, com ho vol fer la memòria. També vol recuperar conscientment el passat que ens condiciona, però no des del discurs polític, religiós o ideològic.

Entre la història i la memòria hi ha tanta complementaritat com oposició, de forma similar al que passa entre les ciències políticossocials i l'acció política. No hi ha una memòria històrica científica de la mateixa manera que no pot haver una política que sigui científica. Ens hem de posar a tremolar quan una política se'ns presenta com a científica perquè vol dir que pretén ser indiscutible i que se'ns vol imposar sense reconèixer el risc i l'opció més o menys lliure –i, per tant, discutible– que tota política comporta. Ara bé, de la mateixa manera que el sociòleg no pot pretendre substituir al polític, l'historiador no pot pretendre substituir la memòria històrica per la historiografia, com si ell mateix no tingués també la necessitat com a ciutadà de participar en una memòria històrica que alimenta la identitat. No es pot negar el dret a l'existència d'una memòria històrica popular en nom de la ciència, perquè es destruiria al mateix temps la consciència de l'alt grau de condicionament del present col·lectiu pel passat tot i que el passat mai no es repeteix i això és més rellevant del que pot semblar. No existeixen relacions socials sense rituals i sense cerimònies i el ritus està associat al mite. El menyspreu per la memòria històrica a causa de la tendència a la mitificació que sovint conté, suposa una deformació intel·lectualista. De la mateixa manera que s'equivoca l'artista que considera que art i artesanía són absolutament oposats i no admet els vincles mutus dins la seva evident diferència, l'historiador que menysté la memòria històrica com a superxeria política, està fent, de forma involuntària o voluntària, el millor servei a la política d'amnèsia col·lectiva i de desarrelament per facilitar la manipulació de la massa per part del poder oficial. De manera que els historiadors acadèmics que es dediquen a la mitofòbia solen ser els més proclius a facilitar la manipulació del passat pel poder constituït, sobretot per aquell poder que està per sobre dels poders subalterns, més fàcils de criticar sense risc.

Història i memòria han de reconèixer mútuament la seva respectiva legitimitat i independència, sense supeditacions de l'una a l'altra ni superioritats jeràrquiques. Evidentment, els historiadors han de combatre les falsificacions i els falsejaments dels fets a qualsevol nivell i en qualsevol cas. La realitat i la veracitat històriques no poden ser sacrificades ni tan sols en nom de les causes més nobles, fins i tot d'aquelles amb les quals l'historiador s'identifica. Contribuir a una memòria històrica raonable i equànime és una responsabilitat que l'historiador no pot eludir. Cal afegir que la responsabilitat d'evitar que s'alimentin prejudicis, ressentiments i odís, és missió de qualsevol ciutadà responsable i no sols de l'historiador. Això no vol dir pretendre negar la conflictivitat en el passat per garantir la pau en el present sobre la base d'ignorar les lluites i els enfrontaments històrics. Ni la memòria ni la història no han de fer-ho. Perdonar i oblidar no són el mateix, encara que el llenguatge col·loquial confon els dos verbs com si tinguessin el mateix significat.

No es pot pretendre substituir els sentiments, les identificacions i les emocions amb la raó o la ciència. I la memòria històrica és emotiva, la qual cosa no vol dir que sigui espontània ni que emani d'una misteriosa saviesa popular. Hi ha una política de la memòria i una lluita en-

Entenem per memòria no la suma inviable de memòries individuals, sinó l'imaginari tramès del passat col·lectiu que dona identitat compartida

tre grups per decidir què s'ha de commemorar i què no, quins fets i personatges mereixen un monument o un documental televisiu i quins, no, i quina jerarquia d'importància s'ha de donar a tots els fets i personatges dels quals es compon la memòria històrica, que és plural i es mou en un règim de majories i minories en debat i amb canvis en la correlació de forces, com a mínim quan no hi ha una dictadura que pugui imposar per la força la seva versió censurada de la memòria, amb la pretensió de dir la darrera i definitiva paraula.

El pluralisme no consisteix en que cada partit o sindicat pugui plantar la seva paradeta de propaganda retrospectiva en un espai públic i museístic, dedicat a la memòria històrica. La memòria no ha d'excloure les contradiccions i ha d'assumir la dialèctica entre les diverses forces a través de les diferents èpoques. Que la memòria històrica no sigui erudita, no vol dir que hagi de descartar la dimensió crítica. I és de lamentar que l'autocrítica històrica molt sovint brilli per la seva absència a les exposicions i fulletons retrospectius de partits, sindicats i confessions religioses.

Entre la història i la memòria hi ha tanta complementarietat com oposició, de forma similar al que passa entre les ciències polítiques i l'acció política

Només la memòria històrica consensuada està cridada a perdurar enfront de la fragmentària, on cada grup fa la seva exposició, celebra la seva commemoració, té el seu museu, preserva el seu santuari. Cada època té uns valors compartits dins els quals s'ha de moure la memòria històrica. Però el poder polític, local, regional o nacional, mai n'és absent ni quan s'aixecaven els monuments per subscripció popular, la qual cosa mai no ha estat suficient per portar a terme l'objectiu proposat.

No obstant, els monuments, que responen als valors del seu temps, poden en un altre moment quedar reduïts a simple patrimoni històric, mancats del simbolisme que aleshores se'ls va atribuir, i encara tenen sort si no són simplement retirats com a expressió de la propaganda política d'una època de la qual queden residus indesitjables per a la gran majoria dels ciutadans en un règim de llibertats.

Igual que un edifici, una localitat o un santuari poden esdevenir lloc de memòria per la deliberada voluntat d'un cercle influent, poden més tard «desmemoritzar-se». Un exemple pot ser l'abadia de Ripoll. Reconstruïda pel catalanisme catòlic –el vigatanisme– com a «bressol de Catalunya» el 1893, per impuls del bisbe de Vic, Josep Morgades, avui és un lloc de memòria desmemoritzat.

En la política de la memòria l'historiador pot actuar com assessor històric, però no com avalador de la científicitat de les opcions escollides per les institucions polítiques representatives. Si tal fa, immediatament esdevé funcionari d'una determinada política de la memòria, que tendeix al descontextualitzar els fets.

Un camp, en canvi, on l'historiador pot exercir amb independència la seva tasca d'investigador és la història de les polítiques de la memòria al llarg del temps i en els diversos països, començant pel seu. Hi ha un camp molt extens i apassionant per a la recerca si s'estudia com un lloc esdevé lloc de memòria, com i perquè un monument antic és restaurat o reconstruït,

com un lloc de memòria, va adquirint significats diferents o perd el seu significat inicial. Pot ser fructífer investigar el procés, sovint sembrat de debats i de disconformitats, pel qual un cant esdevé l'himne d'un país o es decideix la data de la festa nacional o s'elabora i es transforma gradualment un ritual commemoratiu. En el cas d'una nació sense estat propi, com per exemple Catalunya, sovint les iniciatives han anat de baix a dalt i han trigat en ser adoptades oficialment. Resulten reveladores les discussions que precedeixen l'erecció d'un monument i les causes per les quals, de vegades, no arriba a ser erigit o es canvia el seu simbolisme o el seu emplaçament, o com hi ha una discordança entre el monument i el nom de la plaça on s'acaba aixecant o traslladant. També pot ser productiu l'estudi dels temes de la pintura històrica, tan rica en el segle XIX, amb la seva retòrica gairebé operística, sense oblidar que també arriba aquest tipus de llenguatge al segle XX, sobretot en èpoques de canvis, per exemple la que pretenia il·lustrar el realisme socialista de la propaganda soviètica a l'extinta URSS.

Aquest camp amplíssim ja ha començat a explorar-se com abans s'havia fet amb l'estudi i la interpretació del llegendari. Del menyspreu per la llegenda, considerada l'antítesi de la història, es va passar a la valoració de la llegenda, considerada també com a matèria de l'estudi històric. De forma similar, la història de la memòria històrica s'ha d'incorporar i comença a incorporar-se a la temàtica dels estudis històrics.

Potser això coincideix amb la crisi de la política de la memòria, substituïda per la política de la desmemòria, amb el pretext de combatre l'historicisme per donar pas a un presentisme postmodern. Quan es comencen a estudiar els llocs de memòria, no per fer-ne l'exegesi i la justificació, és a dir per participar en el ritus, sinó per estudiar-los com a fets de la història, és perquè segurament han perdut gran part de la seva força i la seva evidència simbòliques, perquè estan perdent el seu potencial mobilitzador i evocador, perquè amb la seva oficialitat s'han fet rutinaris i han perdut la seva emotivitat.

El monument del XIX era narratiu. Al costat dels símbols i al·legories d'arrel neoclàssica, estaven les escenes al·lusives, més o menys teatrals i amb vestimenta de vegades un xic anacrònica, sovint classicista, però també, de vegades, rigorosament de l'època com passa també a la pintura històrica vuitcentista. El monument noucentista és ja molt més difícil de desxifrar, amb una figura femenina que representa la pàtria o la humanitat o la llibertat, i només un medalló en relleu o un bust amb el retrat, més o menys fidel, del personatge rememorat. Però el predomini de l'abstracció en el monument commemoratiu de l'època més recent ja exigeix una làpida o una inscripció en bronze que expliqui amb més o menys detall allò que es commemora.

De tota manera sempre ha calgut un coneixement mínim dels fets i del seu significat. El vianant distret no capta què representa el monument, per figuratiu que sigui. Calen cerimònies commemoratives per fer parlar al monument. Així doncs, l'explicació sempre ha estat necessària, antigament i ara, de manera que resulta imprescindible el coneixement històric,

Història i memòria han de reconèixer mútuament la seva respectiva legitimitat i independència, sense supeditacions de l'una a l'altra ni superioritats jeràrquiques

per bàsic que sigui. El monument no supleix la divulgació històrica i aquesta es troba en la lletra impresa, tant en els manuals escolars com en els periòdics i llibres per adults. La divulgació compta avui amb la televisió, tot i que és poc freqüent el seu ús en el cas de la història de Catalunya, a diferència del que passa a les televisions d'altres països amb la seva pròpia història.

De vegades, en els llibres i revistes actuals i fins en els cartells que anuncien congressos d'història, no hi ha més remei que recórrer a la vella pintura històrica, tan desacreditada als ulls de l'historiador, per donar vida a les planes mortes del passat, repetint allò que, com a únic recurs, feien els manuals escolars dels anys quaranta i cinquanta d'història d'Espanya, quan utilitzaven còpies de dibuix a la ploma, i no la fotografia en color, de la pintura a l'oli, força més suggestiva, tal com apareixen ara en els manuals i a les revistes de divulgació històrica, més ben editats.

Exposicions, museus i, sobretot, documentals televisius, alimenten la memòria històrica de manera força superior al que fan avui monuments i noms de carrers i places. No cal dir que la memòria també ha estat alimentada per la novel·la històrica i els films de temàtica històrica, que es diferencien dels documentals d'història pel fet d'utilitzar exclusivament la figuració amb actors o d'introduir personatges de ficció més o menys plausibles i representatius, al costat dels personatges històrics.

Ara bé, els noms de llocs urbans, encara que es desconeixi el seu significat, tenen la seva eficàcia perquè són com una gota malaia, van penetrant en el repertori de noms públics que coneix la gent i aquí radica el seu avantatge sobre un missatge més directe i explícit però eventual i minoritari com ara la visita a una exposició o l'article periodístic. Els noms de llocs públics preparen i faciliten la receptivitat envers els missatges més explícits quan el ciutadà descobreix que aquell nom de carrer tan conegut correspon a una figura o a un fet històric que fins aquell moment ignorava, quan aquell carrer o plaça no tenia fins aleshores cap valor afegit per ell. També unes ruïnes evocadores ben conservades i convenientment restaurades són un signe d'identitat que es troba incorporat al paisatge urbà amb una funció també commemorativa i de memòria històrica darrera la seva aparença purament arqueològica. Quan un edifici antic i singular és la seu d'una institució representativa esdevé un lloc de memòria o un monument identitari.

L'eficàcia màxima commemorativa es produeix quan coincideixen el nom del lloc, per exemple el d'una plaça o un jardí, i el personatge o fet commemorat en el monument col·locat al mateix lloc. Quan no és així per les raons que siguin (trasllat, etc.), el més escaient hauria estat canviar el nom del lloc i posar-lo en concordança amb el monument nou o reinstal·lat en aquell indret. La monotonia impersonal del paisatge urbà es veu animada pels monuments que hi estableixen fites, referències, punts d'orientació. Per tant és un defecte que el nom d'una cruïlla no coincideixi amb el del personatge o el fet del monument erigit al mateix lloc.

Quan això passa vol dir que la història del país ha estat molt accidentada o que la ciutat ha hagut de canviar molt. Diversos exemples d'aquesta anomalia es poden trobar a Barcelona.

La memòria històrica ha anat associada amb la concepció de la cultura com a quelcom sagrat, característica accentuada en el país on la identitat col·lectiva diferenciada és negada autoritàriament, o, si més no, és fràgil o està amenaçada. El pas d'una concepció sacral de la cultura a una de gerencial, per exemple de la cultura catalana a partir de 1980, alhora que és signe d'un procés de normalització en marxa, pot comportar una manca de models i d'idees en matèria de política cultural i de política de la memòria. L'eficàcia no ha de comportar banalització. Amb un grau d'autonomia política insuficient, actuar amb una despreocupació que no seria aconsellable ni en el cas de que l'autogovern fos suficient, només es pot interpretar com a renúncia. Només és legítima i vàlida la visió dels monuments en termes turístics i lúdics, com a parcs temàtics, si no es pretén acabar al mateix temps amb el caràcter cultural dels monuments commemoratius. Aquesta és una època descreguda tant pel que fa a la religió tradicional com pel que fa a les doctrines polítiques que pretenien suplantat-la com a doctrines de salvació terrenal. I, això no obstant, la utilitat originària d'un edifici, encara que hagi superat amplement els límits d'aquella finalitat, continua alimentant hostilitats subterrànies com si aquelles creences poguessin reaparèixer en la seva forma antiga o beneficiar-se d'un ressorgiment en termes públics gràcies al nou escenari que se'ls ofereix. Per exemple, el temple barceloní de la Sagrada Família de Gaudí continua sent objecte de filies i fòbies subterrànies que tenen l'origen indicat.

Hem intentat dibuixar les relacions entre memòria i història sense amagar que totes dues constitueixen camps de conflicte i discussió i alhora espais de consens a la recerca del suport de l'opinió pública majoritària. Les relacions entre les dues només poden ser fructíferes si reconeixen la seva respectiva autonomia, si saben que actuen en àmbits diferents. Ambdues es refereixen al passat però amb criteris i finalitats distints.

Els problemes generats per la manipulació política de la història no desapareixeran. Els antics romans consideraven que la història formava part de la retòrica. Maquiavel deia que la història és la serventa de la política. La recerca històrica necessita avui subvencions i aquestes són més fàcils d'aconseguir si coincideixen amb les commemoracions oficials. La història continuarà lluitant per la seva independència política, base de la seva credibilitat científica. La societat humana continuarà necessitada, per fonamentar la seva identitat col·lectiva (nacional, local i grupal), de memòria històrica i aquesta haurà de ser alimentada de les més diverses maneres: amb monuments, amb els noms dels carrers, amb commemoracions anuals, amb documentals d'història, amb films de figuració, amb museus de caire general o monogràfic, amb programes radiofònics o televisius de divulgació històrica.

La memòria ha de construir-se sobre el reconeixement del pluralisme i la diversitat, però també sobre uns valors compartits i constructius, que no glorifiquin ni disculpin imposicions,

La memòria ha de construir-se sobre el reconeixement del pluralisme i la diversitat, però també sobre uns valors compartits i constructius

opressions ni discriminacions. Per això, al mateix temps que s'han de recordar o denunciar sovint injustícies del passat que poden repetir-se o perpetuar-se, cal elaborar un imaginari col·lectiu indispensable per evitar l'anomia i la despersonalització del món actual. La ciència històrica pot i ha d'ajudar la memòria, però mai suplantar-la. I d'altra banda, la ciència històrica no ha de subordinar-se a la memòria. Que tinguin un camp comú i que les motivacions morals puguin ser similars no ha de portar-les a confondre's i a confondre'ns.

Albert Balcells és catedràtic d'Història contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona

The advertisement features a magazine cover on the left with the title 'Mètode' and the subtitle 'UNA HISTÒRIA DE VIOLÈNCIA'. The cover also includes the text '50 ÚLTIM NÚMERO A LA VENDA' and 'Una història de violència'. To the right of the magazine is a white t-shirt with the text 'Mètode CULTIVAR CIÈNCIA' printed on it. Below the magazine and t-shirt is a circular badge with the number '50' and the text 'Una història de violència'. To the right of the t-shirt is the text 'Subscribiu-vos a Mètode i aconseguiu aquesta samarreta'. Below this text is the paragraph: 'Si us subscrieu a MÈTODE us enviarem gratuïtament aquesta samarreta amb el lema «Cultivar la ciència» dissenyat per l'artista valencià Artur Heras per a MÈTODE.' At the bottom left is the 'Mètode' logo and the address 'Jardí Botànic de la Universitat de València. C/ Quart, 80. 46008 València • E-mail: marti.dominguez@uv.es • SUBSCRIPCIONS: 96 386 45 61'. At the bottom center is the website 'http://www.uv.es/metode'. At the bottom right is the text '* Preu Subscripció anual (4 números l'any): 18 € per a Espanya, 25 € per a l'estranger'.